

על הפילוסופיה העברית העתיקה — הרהורים ובירורים

תא אחזי לך היכא דנשקי ארעא
ורקיעא אהדי (ב"ב עה, א)

מאת ישראל אפרת

א. פילוסופיה של פילוסופיה

וודאי, הרצאה פילוסופית, ראציונאליסטית או על-ראציונאליסטית, אבל דבקה ומחוברת, בעלת רציפות רעיונית — אין לחפש בתנ"ך על השטח. הספר המקראי המתקרב ביותר להרצאה מעין זו הוא קהלת, אבל הוא יחיד ומיוחד. המגז המקראי הוא לירי מדי, והנשימה קודחת מדי, בשביל שיחה מתונה ורגועה. וביחוד הנבואה שכל כולה מכוונת למעשים וללב. אבל להט אתי זה עולה בהכרח מתוך השקפה מסוימת קוסמולוגית או תיאולוגית התוססת ומשפעת בטמון, והמחקר הפילוסופי משתוקק לרדת ולהגיע אל שכבה עמוקה זו העשויה להסביר ולקשר את הפסוקים שמלמעלה. הוזה אומר, פילוסופיה יש אלה שצריך להעלותה.

שפינוזה אומר: מחשבות שאינן קשורות קשר סבתי גורמות כאב. על זה יש להעיר שכאב זה של אי-קשירות איננו תמיד פסול ולא-רצוי. שכן כרוך הוא בסוד כל האמנות. וגם בפילוסופיה. עדים הם הלפני-סוקראטיים, ובאירופה — פאסקאל וניצשה ואחרים. מחט הפתאומיות דוקרת ומגרה את התחושה וקורעת את העיניים מתוך תמיהה. אלא שיש משהו שניתן לקרוא פילוסופיה של פילוסופיה, והיא באה אחר כך לגלות מה שחשה התחושה המגורה, מה שראו העיניים הקרועות, לגלות את הקשרים והגשרים, את הרמיזות ההרדיות של ראשי הפרקים שהם בלבד בתת-מודע היוו את המסכת המקורית. מבחינה זו מסתברת מימרתו של עמנואל קאנט שיתכן להבין את אפלטון יותר משהבין אפלטון את עצמו.

להבנה זו לגבי התנ"ך מעל כתפות דורות של הגות והתפתחות לשון — וייסלח לי אם הרהבתי רב מדי — שאפתי.

ב. האתיקה היוצרת

במונח „אתיקה יוצרת“ כוונתי לשני דברים. ראשית, להפריך מה שאפשר לכנות „אתיקה סילוגיסטית“ שעל פיה התהליך המוסרי הוא קודם כל הפשטת מצב נתון ומסובך, שכן כל המצבים במציאות הם סבך של תנאים ואיזכים פסיכיים וחברתיים משתנים לרגעים עד אין סוף, עד שאין סתם גניבה או גזילה „טהורה“. ובכן קודם-כל הפשטה ואחר כך ייחוס המצב לחוק כללי של התנהגות, ואז ההכרעה המעשית. תהליך סילוגיסטי זה איננו בכלל תיאור אמתי של חשיבה, שאיננה כל כך הדרגתית, אפילו בעולם המדע, השתרכות מהקדמה

גדולה להקדמה קטנה ואו לתולדה או המסקנה. המונח בא להדגיש שאנו מגיבים על כל מצב מוסרי כחטיבה שלימה ללא הפשטה והעברה — הדגשה תואמת את החשיבה האינטואיטיבית-פרטית המקראית. ועל כן אין חוקים מן המוכן שממלאים תפקיד מודע, שמתייצבים בכל מצב ודורשים מאתנו בניעה וציות, אלא תמיד מלא השטח המוסרי פעילות חפשית יוצרת המגיבה באורח בלתי אמצעי בעשה או בלא תעשה. על המרחק בין החוק הכללי המופשט שקל לקבלו לבין נתינת ענין לחוק זה במצב מסוכם ממשי כבר עמד אפיקטטוס הסטואי, אלא שדווקא מטעם הקושי הזה ומטעם האי-ריאליות של חשיבה סילוגיסטית אין זה מתן ענין אלא יצירה חפשית ספונטאנית. שנית, מבחינה הסמכות, כוונתה של „אתיקה יוצרת“ היא שהקול האתי במעמקיו של אדם הוא כולו שלו וגם כולו אלהי, לפי ההזדהות של אני-אנכי. האדם מוצא את הצו המוסרי אימננטית ושומעו טראנסצנדנטית. ומכאן קולו השליט של צו זה וסמכותה הריבונית של ההכרעה המוסרית, סגולתה להיות מה שקאנט קורא חוק אוניברסאלי. אחרת מה משמעותה של הכרזת הנביא „כה אמר ה'“ בו בזמן שהתאמץ לנער מעל עצמו את התפקיד הנביאי?

אמנם הפרופ' מארווין פוכס, במאמרו ב־ Commentary (יולי 1965) על ספרי „הפילוסופיה העברית העתיקה“, בגירסתו האנגלית, סבר שכאן הונחת הקדושה, שכן אני ואנכי ברגע של הכרעה מוסרית נפגשים. אבל פגישה זו היא רק מומנט ברייתמוס ורק התגברות ולא הונחה; כי גם הקדושה, תוך הרגשה של אי-כדאיות אנושית וחסרון כוח להאמין בגילוי, איננה נעדרת. לא רק אברהם אבינו שאל: במה אדע כי אירשנה (בראשית טו, ח), ולא רק גדעון התחנן: אם נא מצאתי חן בעיניך ועשית לי את שאתה מדבר עמי (שופטים ו, יז), ממש כמו שהאמלט נאבק עם ספיקותיו שמא אין הרוח אלא חזון תעתועים. ההיאבקות מושרשת פסיכולוגית בעצם החווייה. אין המלים „כה אמר ה'“ — והרי זהו פירוש כל הכרעה מוסרית — מופטרות אלא מתוך לבטי מעמקים בין ספיקות ואי-בטיחות ובין קול החזון הפנימי-חיצוני או החיצוני-פנימי הכובש. כך שהקול האתי הוא איחוד מיסטי, רב המתיחות הדתית, של שני הניגודים קדושה וכבוד. אמרתי מיסטי, משום שאיחוד פאראדוכסאלי זה מסמן כל חווייה דתית עמוקה. מה זאת מיסטיות? מצד אחד — עמוק עמוק מי ימצאנו, מלמעלה לידיעה, ומאידך — איחוד ומיוזג גמור עם השלמעלה מזה, אני והו, אני-אנכי. כלומר קדושה וכבוד. אין מיסטיות חד-צדדית.

ושוב יש שכאבו: הזדהות — היום אין זאת חלילה אידולאטריה עצמית? לא, ושוב רק רגע של ריתמוס, רק פיסגת גל שמיד הוא נופל. איך אמר ארגוסטינוס: „אני רועד ואני בוער. אני רועד כשאני מרגיש שאינני כמוהו (כאלהים). אני בוער כשאני מרגיש שאני כמוהו“. והרעד והאש באים חליפות. ואיפה האידולאטריה? וצדיק אחד אצלנו כך היה אומר: יש צורך בשני כיסים. באחד יהיה תמיד פתק וכתוב עליו ואנכי עפר ואפר, ובשני — בשבילי נברא העולם. ולחשש אדם-אל אין כאן מבוא כלל.

ג. חטא וחרטה

הפרופ' פוכס שואל, אם אין חוקים קבועים מה זה חטא, ומה פשר תוכחתם וזעמם של הנביאים? ואולם כשם שההסתכלות המוסרית כולה שלי באורח יוצרני, כך גם החטא — איננו הפרתו העיוורת של צו אונבירסאלי שאני חייב להיכנע לו אלא כולו שלי ובאורח הורסני, הפרת קולי שלי האלהי-האנושי. וכך גם החרטה — כולה שלי ולא התפייסות וציות. כי איך אוכל להתחרט על מה שאין אני עצמי מרגיש כחטא? והרי לעמקה של הרגשה זו או הכרה זו בחטאיותו של חטא שאפו הנביאים להגיע כשקראו לתשובה. ובכן גם כאן במעגל זה של חטא אין סטייה וכניעה עיוורת לגבי חוקים קבועים חיצוניים אלא דראמה של הכרה, בריחה מאלהים לתרשים וחזרה בעינים יותר צלולות. והכל מבפנים, זאת אומרת בפנים הפתוח.

ד. המחשבה והמנפרה

אבל שואל הד"ר מ. ז. סולה במאמרו ב"הפועל הצעיר", ט' באדר א' תשכ"ה, "מה נעשה לפסוקים ולכינויים כמו אל קנא, אל נקמות, פוקד עוון אבות על בנים, צרור את המדיינים, לא תחיה כל נשמה ועוד ביטויים כיוצא בהם?" וודאי שיש ביטויים צורמים וגם מעשים צורמים. אבל הרי גם אלה באו מתוך השקפה של קנאות או נקימה מוסרית, וזהו הנידון. אלהים בתור צדק אינסופי מוכרח להיות מתוך העיקרון קנא ונוקם. שכן מנה יתירה של רחום וחנן מקלקלת את השורה הקוסמית שהיא לפי ההשקפה הנביאית חוק הסיבתיות המוסרית. ועל כן אין התנ"ך יכול להיות ספר הסליחה והמחילה הגמור, כלומר של ביטול אותו חוק שהתורה והנבואה והכרוניקה המקראית משותפות עליו. בכל אופן כל ה"צרימות" האלה מעידות רק על מנסרה מוגבלת זמנית לתפיסת מחשבה גדולה, וגם על נפש המאזנים הרועדת, המתנועעת בכל הדורות עד יאוש ואיננה מוצאת לה מקומה החבוי בין כיפת האמצעים לבין כיפת המטרה.

ה. אתיקה מטאפיסית

התפיסה האלהית כ"אתיקה טהורה" או כ"אתיקה עצמה" וההיגד ש"האתיקה היא עצמה נתפסת כאלהים" אין משמעותם צמצום הדת לאתיקה, ופירוש כזה או היסק כזה מפליאים ומצערני מאד. כוונתי היתה רק לתת ביטוי לתגובה שלילית-יסודית על החשיבה הראציונאליסטית הביניימית, גם בספרותה הפילוסופית וגם בספרותה הליטורגית, שאלהים הוא שכל או ידיעה, "השכל הנעלם מכל רעיון", "יודע ודעתו ידוע" בלשונו של ר' אברהם אבן עזרא (ראה ספרי זה העברי עמ' 132, 159). עמדה זו שהושפעה משלטון אריסטו היוותה לדעתי סטייה חמורה מדרך החשיבה המקראית והוליכה אל אלהות סטאטית שבעצם אין לה כל מגע ושיח עם העולם והאדם. וכל מגמתי היתה להעביר את התיאולוגיה שוב על פסים מקראיים-אתיים ולהתניע אותה על דרך חדשה, אותנטית יותר ופוריה יותר כי היא דרך אנושית יותר. אבל תיאולוגיה היא נשארת כי מכל שלש הגישות אל האלהות — כוח, חכמה וצדק — אין בשלוש עשרה המדות המקראיות אף (סוף בעמוד 82)

על הפילוסופיה העברית / סוף מעמוד 68

מלה אחת הרומזת לכח או לחכמה אלא רק לצדק, וגישה זו שולטת בכל רחבי המקרא. היו שהעזו להעמיד סימן שאלה, ובמיוחד איוב, אבל גם הוא סוף־סוף כרע על ברכיו: נפלאות ממני ולא אדע. זאת אומרת הצדק ישנו אבל הוא „נעלם מכל רעיון“. האלהים מתגלה איפוא רק במונחים מוסריים, וממילא כאש מוסרית טהורה אינסופית, כי אין קאטיגוריה אחרת בצידה לשמש לה הגבלה, הוזה אומר כערך אינסופי, אבל — וזה כל עמקותה וחדושה של התפיסה — כערך מצוי, כאידיאל ובכל זאת כקיים, לא פחות מצוי וקיים מאשר אילו נתפס באורח בינימי כידעיה טהורה. תפיסת ימי הביניים הצטרכה להיאבק עם החשש שאבדן ההגשמה יאבד חלילה כל המושג עד שניצחה, ותפיסה זו האתית תצטרך גם היא להיאבק עם התיאולוגיה הקודמת הראציונאליסטית שנעשתה בינתים גם היא שיגרה. מושג דיאלקטי זה של ערך־מצוי, שאיננו זר כלל במחשבה האנושית, ושהוא כרוך בתורת הספירות ושמותיהן בעולם הקבלה: חסד, גבורה, תפארת וכו' — יש לראות כבסיסי בהשקפה התנ"כית, כמקופל במחאה העברית המקורית נגד ההגשמה האלילית והפניית הדעת לעולם אחר למעלה מכל תבנית ותמונה, שאת מהותו יכלו לתאר רק כאמור במושגים מוסריים. והואיל והאתיקה מחייבת מעשים ואדם, בעל כרחנו אנו באים לתפיסת האלהות כמפלסת לה נתיב דרך האדם ותוך האדם אל התממשותה המלאה שעתידה להתקיים רק בזמן אינסופי. ומכאן המושגים המוכרחים של המשיח וה„פלירומה“ או המליאות האלהית של ביום ההוא האלהים איפוא, בניגוד לאלהי אריסטו ואלהי התוגים בימי הביניים שהוא סטאטי וללא שינוי, נעשה שאיפה דרמאטית אינסופית שבה כרוכים אלהים ואדם גם יחד. האתיקה איננה איפוא רק אתיקה אלא יש לה השלכות מטאפיסיות ומשענים מטאפיסיים. האני נעשה ברגע של הכרעה אני־אנכי, שאם לא כן כל האש והפאתוס הנביאיים דועכים וכבים.

לא לצמצום הדת אלא להעלאת האתיקה בדחפה ובגרימותיה למרומים דתיים התכוונתי בהרצאתי על המחשבה המקראית, יחד עם כריכותם וקשירותם של המרומים הדתיים בגורלו המוסרי של האדם.